2021-22

UGC Care Listed Journal

मराठवाडा इतिहास परिषद,
औरंगाबाद

(रजि.नं. एफ ८२०/ दि.२६.०८.१९८२)

ISSN : 0976 - 5425

History Research Journal

इतिहास संशोधन पत्रिका

Issue. - XXVI **November**

अंक - सव्वीस 2021

कार्यकारी संपादक

डॉ. सोमनाथ रोडे

: संपादकीय मंडळ :

डॉ. जाकेर पठाण प्रा. विजय पांडे

डॉ. प्रभाकर शिरकळ डॉ. बब्रुवान मोरे

डॉ. विनोद बोरसे डॉ. सुभाष बेंजलवार

या अंकात व्यक्त केलेली विचार-मते ही मराठवाडा इतिहास परिषद, औरंगाबाद अथवा संपादक किंवा संपादक मंडळ यांची अधिकृत मते नाहीत. त्यांच्याशी ते सहमत असतीलच असे नाही.

Lecturer
Smt.S.D.Senior College
LATUR

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखक	पृष्ठांक	शीर्षक
	आधुनिक विभाग		
१.	प्रा. सोमनाथ व्यंकटी घाडगे	१८	विनायक दामोदर सावरकर यांचे विचार व कार्य
२.	श्री. सुरेश महादेव मांदळे	२४	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि बौद्ध धम्म
३.	Shri. Abhitodhan Baburao Kamble	३२	Nation and Nationalism in Colonial Western India : Role of B.G. Tilak, 1881-1920
४.	डॉ. सदाशिव बाळकृष्ण दंदे	४१	निजाम मीर उस्मान अलीखानची शिक्षणविषयक सकारात्मक भूमिका
५.	डॉ. सचिन उत्तमराव हंचाटे	४५	प्लासीची लढाई व ब्रिटिश सत्तेचे बीजारोपण : एक दृष्टिक्षेप
६.	डॉ. विजयकुमार बाबाराव गेकेवाड	५४	ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना : एक दृष्टिक्षेप
७.	श्री. गौतम व्यंकटी घाडगे	६३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य
८.	डॉ. एस. डी. सावंत	७३	महात्मा गांधी - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारधारा (विशेष संदर्भ - पुणे करार)
९.	डॉ. यूलिसिस एकनाथ भालेराव	८१	ऐतिहासिक माणगाव परिषद आणि नाना रामचंद्र कांबळे (नाना मास्तर)
१०.	डॉ. आर. एस. पारवे	८६	अण्णा भाऊ साठे - फुले, आंबेडकरवादी समाजसुधारक
	गोषवारा		
१.	श्री. संदीप शिवाजीराव शिंदे	९४	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार
२.	डॉ. बाबासाहेब शेप	९६	लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांची राजकीय कारकीर्द : एक अभ्यास

UGC Care Listed Journal : ISSN : 0976 - 5425

Scanned with OKEN Scanner

६

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना : एक दृष्टिक्षेप

☼

डॉ. विजयकुमार बाबाराव मेकेवाड
श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख वरिष्ठ महाविद्यालय, लातूर

आधुनिक भारताचा अभ्यास करीत असताना ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचा अभ्यास केल्याशिवाय आधुनिक भारताचा इतिहास पूर्ण होत नाही. आधुनिक भारताची सुरुवात म्हणजे ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने स्थापन केलेली बंगाल प्रांतातील शासन व्यवस्था होय. या शासन व्यवस्थेच्या माध्यमातून या कंपनीने १७५७ पासून १८५७ पर्यंत म्हणजे १०० वर्षांच्या काळात केलेली शासन व्यवस्था आणि त्या शासन व्यवस्थेचे भारतीय समाज, धर्म, व्यापार, व्यवसाय, अर्थव्यवस्था, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, जमीन महसूल पद्धत, शेतीचे व्यापारीकरण, अनुद्योगीकरण, संयुक्त, कुटुंब पद्धतीचा झालेला ऱ्हास, शिक्षण व्यवस्था इत्यादी बाबतीत भारतात झालेले बदल चांगले आणि वाईट परिणाम या सर्वांचाच अभ्यास करण्यासाठी ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या स्थापनेचा इतिहास अभ्यासणे तेवढेच गरजेचे आहे. ही एक व्यापारी कंपनी असून जास्तीत जास्त व्यापार करुन अधिकाधिक नफा प्राप्त करणे या कंपनीचे ध्येय असले तरी त्याचबरोबर भारतात ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करणे, आपली संस्कृती रुजविणे, शिक्षण, शासन व्यवस्था, न्याय व्यवस्था निर्माण करणे आणि राजकीय वर्चस्व निर्माण करणे हे होते तसेच आपल्या देशातील औद्योगिकीकरणाचा विकास करणे, व्यापार वाढविणे आणि व्यापारात मक्तेदारी निर्माण करुन राजकीय वर्चस्व निर्माण करणे होय. यासाठी त्यांनी सर्वतोपरी मार्गाचा, भल्या-बुऱ्या मार्गाचा अवलंब केला. ब्रिटिशांनी सुरुवातीच्या काळात व्यापाराच्या उद्देशाने भारतात पाऊल ठेवले. व्यापारावर हळूहळू त्यांनी साम्राज्य विस्ताराच्या दिशेने वाटचाल सुरु केली. कारण भारतातील तत्कालीन परिस्थिती त्यांना अनुकूल होती. "व्यापारी म्हणून आले आणि राज्यकर्ते बनले" ही म्हण ब्रिटिशांपासूनच भारतात मोठ्या प्रमाणात रुढ झाली.

मुगल बादशहा जहाँगीरच्या काळात ब्रिटिश व्यापारी भारतात आल्याच्या नोंदी ... पहावयास मिळतात; परंतु त्यापूर्वीसुद्धा भारताला भेट देणाऱ्या पहिल्या ब्रिटिश ... इंग्लंडच्या इतिहासावर प्रकाश टाकणाऱ्या अगदी सुरुवातीच्या अँग्लो सॅक्सन इतिवृत्तात आहे. या माहितीच्या आधारे त्या वेळचा इंग्लंडचा राजा थोर आल्फ्रेड याने "साग्रमे" या ब्रिटिशाला भारताची यात्रा करण्यासाठी इ.स. ८८३ मध्ये भारताकडे पाठविले. त्याची भारत यात्रा यशस्वी ठरली. त्याने भारतभ्रमण करुन विविध ठिकाणांना भेटी देऊन भारतातून जाताना त्याने आपल्यासोबत अनेक वस्तू इंग्लंडला घेऊन गेला. त्यात प्रामुख्याने मोती, किमती वस्तू, मसाल्याचे पदार्थ यांचा समावेश होता.[१] जेव्हा पोर्तुगीज खलाशी वास्को-द-गामा याने हिंदुस्थानात येण्याचा सागरी मार्ग दाखविला तेव्हा संपूर्ण युरोपातील लोकांची अभिलाषा वाढीस लागली. पूर्वेकडील देशात मसाल्याचे उत्पन्न मोठ्या प्रमाणावर घेतले जाते आणि त्याची गरज युरोपीयन राष्ट्रांना अधिक होती. मसाल्याच्या व्यापारातून मिळणाऱ्या नफ्याचे प्रमाण जास्त आहे. व्यापारातून आपली सत्ता प्रस्थापित करता येऊ शकते याचे गणित युरोपीयन राष्ट्रे चालू लागली. यामध्ये सर्वांत पुढे इंग्लंड होते. भारताचा शोध लागला असे निवेदन रॉबर्ट थॉर्न या ब्रिस्टालचा महापौर असलेल्या व्यापाऱ्याने इंग्लंडचा राजा आठवा हेन्रि यास दिले. या निवेदनात असा उल्लेख होता की, आपण आपले सर्व प्रयत्न त्या दिशेला केंद्रित करुया. स्पॅनिश व पोर्तुगीज आपल्या प्रयत्नांत अडचणी निर्माण करीत असतील तर तेथे अशा काही जागा आहेत की त्याचा उपयोग होऊ शकतो.

थॉमस स्टीफन :

इंग्लंडमधील सॉल्सबरी येथे इ. स. १५४६ मध्ये जन्मलेल्या थॉमस स्टीफनचे वडील व्यापारी होते. आपल्या मुलाने आपल्याला व्यापारात मदत करावी, असे त्यांना वाटत होते परंतु स्टीफनला शिक्षणाची आवड असल्याने त्याने व्यापाराकडे लक्ष दिले नाही. ऑक्सफर्डच्या न्यू कॉलेजमध्ये शिक्षण पूर्ण केले. शिक्षण घेत असताना त्याची प्रोटेस्टंट आणि कॅथॉलिक पंथीयांच्या धार्मिक संघर्षाच्या पार्श्वभूमीत कॅथॉलिक पंथांकडून काम करणाऱ्या थॉमस पाऊंड या विद्वानाशी मैत्री झाली. त्याच्यासोबत स्टीफनलाही शिक्षा झाली. तेव्हा कारागृहातून स्टीफन रोमला पळून गेला. त्या ठिकाणी त्याने सोसायटी ऑफ जीझस म्हणजेच जेझुईट पंथात प्रवेश केला. या पंथाचे वर्चस्व पोर्तुगाल या देशात मोठ्या प्रमाणावर असल्याने तो लिस्बन या ठिकाणी आला. पोर्तुगाल लोक भारतात ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत हे त्याच्या लक्षात आले. त्यामुळे तो लिस्बन सोडून इ.स. १५७९ मध्ये गोवा या ठिकाणी आला.[२]

स्टीफन याने आपले आयुष्य भारतातच घालविले. आपल्या वडिलांना पत्रे लिहून स्टीफनने भारताच्या त्या वेळेसच्या परिस्थितीचे वर्णन केले आहे. मार्गी या ठिकाणी

Lecturer
Smt.S.D.Senior College
LATUR

127

Scanned with OKEN Scanner

असताना तो लिहितो की, "या ठिकाणी बहुतेक लोक हिंदू आहेत. ते शूर आहेतच पण पोर्तुगीजद्वेष्टे असल्याने धर्मप्रसार करण्याच्या कार्यात अडथळा निर्माण करण्याचा धोका जास्त आहे."

स्टीफनने संस्कृत, मराठी, कोकणी या भाषा अवगत केल्या. स्टीफन याने कोकणी मिश्रित भाषेत पण रोमन लिपीत बायबलच्या आधारावर ख्रिश्चन पुराण नावाचा ओवीबद्ध ग्रंथ लिहिला. त्याचबरोबर गोमांतकी-कोकणी या भाषेचे व्याकरणही पोर्तुगीज भाषेत लिहिले. हेच हिंदुस्थानातील भाषेचे पाश्चिमात्यांनी लिहिलेले पहिले व्याकरण होय.[3]

राल्फ फिंच :

ही ब्रिटिश व्यक्ती गोव्यामध्ये आली तेव्हा पोर्तुगीज लोकांनी त्याला कैद केले. ही गोष्ट जेव्हा स्टीफनला कळाली तेव्हा त्याने पहिल्यांदा ही सर्व माहिती पत्राद्वारे इंग्लंडला कळविली. इ. स. १५९३ मध्ये खुस्कीच्या मार्गाने भूमध्य समुद्रातून आशियाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर उतरला. त्याच्यासोबत पूर्वेकडील राजांना देण्यासाठी काही पत्रे राणी एलिझाबेथने दिली होती. स्टीफनने त्याला पोर्तुगीजाच्या कैदेतून सोडविले. त्यानंतर तो आग्रा येथे आला. मोगलसम्राट अकबराची भेट घेतली. त्याने भारतातील अनेक भागांना भेटी देऊन तो गोव्याहून इंग्लंडला परतला.

रेटेरी :

यूरोपीय प्रवाशांनी भारतासंदर्भात लिहिलेली बरीचशी माहिती आपणांस त्या काळाबद्दल वास्तव ज्ञान प्राप्त करून देते. बरेच पाश्चात्त्य प्रवासी भारत जिज्ञासेपोटी पर्यटनास आले व त्यांनी आपल्या भाषेतून प्रवासवर्णने लिहिली. ख्रिस्ती पादरी रेटेरी हा सर थॉमस रोच्या वकिलातीबरोबर इ. स. १६१५ ते १६१८ या काळात भारतात होता. येथे अनेक भोजनाचे पदार्थ अत्यंत स्वस्त व विपुल प्रमाणात आहेत हे पाहून त्याला फार आश्चर्य वाटले. तो लिहितो की, हिंदुस्थानात गहू, तांदूळ, दुसरे सर्व प्रकारचे धान्य उत्तम प्रतीचे आहे आणि ते फार स्वस्त मिळतात.[4] 'भारत 'सोने की चिडिया' याच विधानावरून स्पष्ट होते. त्याचबरोबर विदेशात सोने, चांदी, पैशाचा ओघ सतत वाहात होता.

इ. स. १५८९ मध्ये स्पॅनिश आरमाराचा पाडाव झाल्यानंतर प्रोटेस्टंट राष्ट्रांनी पोपचा हुकूम मोडून नवीन शोध करण्याच्या पद्धतीत मोठ्या प्रमाणावर बदल झाला. व्यापाराची गुप्त माहिती ठेवण्याची प्रथा होती. जर कोणी माहिती किंवा नकाशे तयार करून विकल्यास देहांताची शिक्षा दिली जात होती. एड्रियाट्रिक समुद्रावरील राष्ट्रे ईजिप्त

इत्यादी पूर्वेकडील देशांविषयी काहीच माहिती पश्चिमेकडील राष्ट्रांना मिळू देत नव्हती. ही प्रथा १६ व्या शतकात नाहीशी झाली. पोर्तुगीज राजपुत्र हेन्री याने आपले शोध गुप्त ठेवले नव्हते. याच काळात हॉलंडमध्ये छापण्याची व धातूवर कोरण्याची युक्ती निर्माण झाल्यापासून नकाशे पाहिजे त्यास मिळू लागले. एन्टवर्प, ब्रुजिस इत्यादी मोठ्या शहरांत नामांकित शिल्पी तयार झाले. त्यांनी आपल्या कल्पनेनुसार नकाशे व माहिती मोठ्या प्रमाणावर विकसित केली. याचाच प्रमुख परिणाम डच, ब्रिटिश कंपन्या स्थापन होण्यास कारणीभूत ठरल्या. व्यापारातील गुप्तता हे तत्त्व यापुढे नाहीसे झाले. ज्याला जे प्रथम सापडले ते त्यालाच समजावे हे तत्त्व पुढे आले.

सोळाव्या शतकात ब्रिटिश व्यापारी पूर्वेकडील देशांशी होणाऱ्या व्यापारातील नफ्यात भागीदारी करण्यास अतिशय उत्सुक होते परंतु त्यांना त्यांचे प्रतिस्पर्धी पोर्तुगिजांचा मोठा अडथळा होता. इ. स. १५७८ मध्ये समुद्र लुटारू चाचेगिरी करणारा फ्रान्सिस ड्रेक याने हिंदुस्थानातून लिस्बनकडे निघालेल्या एका पोर्तुगीज जहाजावर नजर ठेवून ते लुटले त्यात दर्यावर्दीचा नकाशा मिळाला. त्यात हिंदुस्थानाकडे जाणाऱ्या केप मार्गाची सविस्तर माहिती होती. लिन्स्कोटेन नावाच्या डच खलाशाने पोर्तुगीज राज्यात प्रवास करून प्रवासवर्णनाचे पुस्तक छापले. त्याचे भाषांतर यूरोपीयन भाषेत झाले. या पुस्तकाचे भाषांतर इ. स. १५९८ मध्ये इंग्रजी भाषेत झाले. यातून जागृती होऊन कंपनी स्थापण्याचा उद्योग सुरू झाला.

लिन्स्कोटेन व फिच यांच्या प्रवासवर्णनाने ब्रिटिश व डच या दोन राष्ट्रांत व्यापाराची स्पर्धा निर्माण झाली. हॉलंडचा राज्यकारभार एक सभा चालवीत होती. तिने स्पेनच्या राजाचे वर्चस्व राखले. राणी एलिझाबेथकडे तशी व्यवस्था नव्हती. इ. स. १५९७ मध्ये कॅप्टन बेंजामिन वूडची एक सफर सर्वस्वी सागरात बुडाल्यामुळे लोक नाराज झाले. अशा वेळेस डच लोकांनी व्यापारासाठी जहाजे खरेदी केली. ही बातमी पसरली तेव्हा ब्रिटिशांना लाज वाटली. म्हणूनच इ. स. १५९९ मध्ये अनेक व्यापाऱ्यांनी एकत्र येऊन ३ लाख रुपये वर्गणी जमा केली आणि आमच्या देशाशी अपूर्व व्यापार वाढवा, अशी राणीस विनंती केली. या विनंतीमुळे ईस्ट इंडिया कंपनीच्या स्थापनेला गती मिळाली.[5]

कंपनी स्थापन करण्यासाठी पहिली बैठक :

२४ सप्टेंबर १५९९ मध्ये कंपनी स्थापन करण्यासाठी अनेक व्यापाऱ्यांनी विचार-विनिमय केला. कंपनीच्या समोरील अडचणी, रचना व उद्योग कसे असावेत याविषयी

...निर्माण झाला. यापूर्वी ज्या दोन राष्ट्रांनी व्यापारात विकास केला त्याच्या पद्धती वेगळ्या होत्या. पोर्तुगिजांचा व्यापार हा सर्व सरकारच्या ताब्यात होता तर डच लोकांची सर्व सत्ता लोकांच्या हातात होती पण कंपनीवर डच सरकारची पूर्ण देखरेख व पाठबळ होते. त्यांना वाटेल त्या राष्ट्रांशी युद्ध अथवा तह करण्याचा, वाटेल त्या ठिकाणी वसाहती करण्याचा, किल्ले बांधण्याचा, पाडण्याचा अधिकार डच कंपनीला होता. कंपनीचा हिशोब तपासून त्या कंपनीकडून जकात घेण्याचा अधिकार डच सरकारला होता. याचा अर्थ सरकारची सत्ता व खाजगी सत्ता या दोन्ही तत्त्वांचा स्वीकार डच कंपनीला होता. डच कंपनी ब्रिटिशांच्या नंतर स्थापन झाली असली तरीही दोन्ही कंपनींत साम्य आहे; परंतु डच लोकांची पद्धत स्वीकारण्यासारखी इंग्लंडची स्थिती नव्हती. लिव्हँट कंपनीचे व्यापारी विशेष अनुभवी असून स्पेन, पोर्तुगीज यांच्याशी दोन हात करून दक्षिणेकडील जलमार्गाने आपणही व्यापार करण्याचा उद्योग हाती घ्यावा. स्पिर्ड स्टेपर व थॉमस स्मिथ हे दोन इंग्रज व्यापारी पहिल्यांदा लिव्हँट कंपनीचे प्रमुख होते. त्यांनी त्या कंपनीत मोठ्या प्रमाणावर नुकसान सोसले होते. थॉमस स्मिथ हाच पुढे ईस्ट इंडिया कंपनीचा गव्हर्नर झाला.

इ. स. १५९९ च्या एप्रिल महिन्यात प्रत्यक्ष कामाला सुरुवात झाली. वर्गणीने पैसा जमा करून मिल्डन हॉल नावाच्या एका साहसी व्यक्तीला राणीच्या मार्फत हिंदुस्थानच्या मोगल बादशहा अकबराशी व्यापाराविषयी बोलणी करण्याकरिता हिंदुस्थानात पाठविले. त्याच्याबरोबर राणी एलिझाबेथने बादशहास पत्र दिले होते. मिल्डन हॉल अकबर बादशहाला भेटून तीन वर्षांनी इंग्लंडला परतला. त्याने बादशहाचे वैभव, भारताची स्थिती याची माहिती दिली.

पहिली सभा :

२२ ते २४ सप्टेंबर १५९९ रोजी फाऊंडर्स हॉलमध्ये पहिली सभा भरली. त्या सभेत ३० हजार पौंड वर्गणी जमा केली आणि कामाला सुरुवात केली. लंडन या ठिकाणी ...च्या व्यापारी जहाजे खरेदी करण्याकरिता आले तेव्हा त्यांना इंग्रज व्यापाऱ्याने ...ले आणि आमची जहाजे आम्हास पाहिजे, तुम्हास मिळणार नाहीत. त्यानंतर हिंदुस्थानाशी व्यापार करण्याची परवानगी त्या व्यापाऱ्यांना द्यावी. इतर कोणासही देऊ नये, असा अर्ज त्यांनी केला आणि तो सरकारकडे पाठविला. त्यात त्यांनी १५ डायरेक्टर्स नेमून पुढील कार्याला सुरुवात केली. इ. स. १५९९ मध्ये लंडनमधील काही व्यापाऱ्यांनी मार्गदर्शनाखाली एक संघटना स्थापन केली. तिचे नाव होते साहसी लोकांची संस्था (सोसायटी

ऑफ ॲडव्हेन्चर्स) या संस्थेमार्फत राणी एलिझाबेथ यांच्याकडे पहिला एक विनंती अर्ज दाखल करण्यात आला.[६]

दुसरी सभा :

२५ सप्टेंबर १५९९ रोजी लंडन शहरात फाऊंडर्स हॉलमध्ये दुसरी सभा भरली. या सभेच्या अध्यक्षस्थानी लंडनचे मेअर सर स्टीफन सोम होते. रिचर्ड स्टेपर व थॉमस स्मिथ हे दोघे बैठकीत प्रमुख होते. याशिवाय खलाशी, शिपाई, प्रवासी इ. नामांकित व्यक्ती या बैठकीला उपस्थित होती. या बैठकीत पूर्वेकडील प्रदेश पाहणाऱ्यांपैकी लँकेस्टर, डेव्हिस ग्रेट फिंच, बॅफिन, मिडल्टन यांनी माहिती दिली की, आपणही मोठ्या प्रमाणावर व्यापार करावा. इतरांप्रमाणे व्यापारात प्रगती करावी, बाहेरचे लोक आपणास केवळ लुटारू समजतात, ते आपल्या देशासाठी किती लाजीरवाणे आहे असे सांगून सहानुभूती मिळवली.

पहिली सनद :

२६ सप्टेंबर १५९९ रोजी डायरेक्टर बोर्डाची सभा भरली. या सभेत कामकाजाचे स्वरूप निश्चित करण्यात आले. त्याबरोबर कामाची विभागणी दोन पद्धतीत करण्यात आली. प्रिव्हिकौंसिल व राणी याच्याकडून कंपनीचा अर्ज मंजूर करून देण्याचे काम एकाने स्वीकारावे आणि दुसरे कंपनीच्या व्यापारासाठी जहाजे खरेदी करून व्यापाराची तयारी करणे. त्याचबरोबर धर्म संस्थांचा हुकूम बाजूला सारून दक्षिण आफ्रिकेच्या मार्गाने पोर्तुगाल राष्ट्रांना शह देण्याचे काम पहिल्यांदा इंग्रजांनी केले. यापूर्वीही धर्म संस्थांचा हुकूम डचांनीही मोडला होता. व्यापारासाठी धर्म संस्थेचा आदेश पाळण्याची गरज नाही, असे कंपनीने आपल्या अर्जात स्पष्ट केले. व्यापारात धर्मसंस्था बाधा निर्माण करेल म्हणून इतर देशांच्या व्यापाराचे दाखले देण्यात आले होते.

१६ ऑक्टोबर १५९९ रोजी कंपनीच्या कमिटीने राणीची भेट घेतली. कंपनीच्या व्यापाराच्या उपक्रमाची माहिती त्यात देण्यात आली. तेव्हा व्यापारासाठी कंपनीला मंजुरी मिळवून देण्याचे अभिवचन दिले. त्यामुळे कंपनीच्या सदस्याला आनंद झाला आणि काही दिवसांनी कंपनीचा मसुदा प्रिव्हिकौंसिल पुढे चर्चेसाठी गेल्यानंतर व्यापाऱ्यांना जबाब मिळाला की राज्याच्या कार्यापुढे तुमच्या खाजगी कंपनीचे अर्जीबात महत्त्व नाही. कारण याच काळात स्पेन व इंग्लंड यांच्यातील तहाच्या वाटाघाटीच्या बोलणी सुरू होत्या. तुमच्या व्यापाराने अडचणीत आणखी भर पडेल, असे म्हटल्यानंतर कंपनीच्या लोकांनी भ्रम

Lecturer
Smt.S.D.Sorior College
LATUR

128

Scanned with OKEN Scanner

[illegible] की, मग आम्ही काय इच लोकांचे गुलाम व्हावे काय? तरीही प्रिव्हिकौंसिलला गमत्र आली नाही. शेवटी आपणांस हवे तसे आपण राणीकडून मिळवून घेऊ, असे म्हणत [illegible] मंडळी निघून गेली.

कंपनीचा व्यापार हा स्पेन किंवा पोर्तुगाल यांच्या विरोधात नाही हे स्पष्ट करण्यासाठी ज्या भूप्रदेशावर व्यापार करावयाचा आहे तो भाग स्पेन किंवा पोर्तुगिजांच्या ताब्यात नाही हे सर्व कागदपत्रे पुरावे देऊन स्पष्ट करतात. कंपनीच्या सदस्यांना यश आले आणि कंपनीचा मार्ग मोकळा झाला. इ.स. १६०० मध्ये इंग्लंड व स्पेन यांच्यात तह झाला नाही व पुढे तो होण्याची शक्यतासुद्धा नव्हती. २३ सप्टेंबर १६०० रोजी कंपनीची वार्षिक सभा भरविण्यात आली. सभेत आतापर्यंतचा सर्व प्रवास चर्चेसाठी ठेवण्यात आला. शेवटी १७ श्रीमंत डायरेक्टर्स नेमून व्यापार करण्याचे निश्चित करण्यात आले. ६० हजार पौंडांमध्ये ४ जहाजे विकत घेण्यात आले. प्रवासात सोबत म्हणून आणखी ६० हजार पौंड रक्कमेसोबत कथील, कापड इत्यादी वस्तू विकण्यासाठी जहाजावर लादण्यात आल्या.

कंपनीच्या व्यापाराची तयारी झाली. कंपनीचा गव्हर्नर व सफरीचा कॅप्टन नेमण्यासाठी ३० ऑक्टोबर १६०० रोजी कंपनीची सभा बोलाविण्यात आली. उपस्थितांपैकी २४ डायरेक्टर्सची व्यवस्थापक सभा म्हणून व्यवस्था करण्यात आली. यामधूनच ऑल्डरमन थॉमस स्मिथ यास कंपनीचा पहिला गव्हर्नर आणि लेंकेस्टर यास सफरीचा पहिला कॅप्टन म्हणून नियुक्त करण्यात आले.[५] पहिल्या प्रवासात सर्वमताने ४८० व्यक्तींपैकी ३६ हिशोब लिहिणाऱ्यांचा प्रत्येकी ५०० पौंडांचा जामीन घेण्यात आला. यांचे प्रत्येकी पगार १०० पौंड आणि स्वतःचा व्यापार करण्यासाठी २०० पौंड कर्ज मंजूर करण्यात आले. व्यापार करून परत मायदेशी आल्यानंतर सबंध हिशोब करून शेवटी नफा शेकडा २०० झाल्यास ५०० पौंड बक्षीस, शेकडा ३०० झाल्यास १००० पौंड बक्षीस आणि शेकडा ५०० झाल्यास २००० पौंड बक्षीस, असा ठराव करण्यात आला.

दि. ३१ डिसेंबर १६०० रोजी कंपनीच्या सनदेवर राणीने सही केली आणि ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाली आणि कंपनीचा भारताबरोबर व्यापार करण्याचा मार्ग मोकळा झाला. भारताच्या मालाने इंग्लंडच्या मालाशी बाजारपेठेत स्पर्धा करू नये हे [illegible] व्यापाराचे धोरण होते.[६] कंपनी स्थापन झाली तेव्हा कंपनीत २१५ सभासद होते. [illegible] अध्यक्ष अर्ल ऑफ कंबर्लंड हा होता. पूर्वेकडील देशांशी व्यापार करणारी [illegible] व्यापाऱ्यांची कंपनी असून नावाप्रमाणे नावलौकिक वाढवावा, असे सूचित करण्यात आले. कंपनीला व्यापाराची पहिली सनद देण्यात आली. त्या [illegible] आल्या. त्या अटी खालीलप्रमाणे आहेत-

(१) कायदेशीर व्यापार करून देशाची भरभराट करावी. [illegible] देशाची अब्रू राखावी.

(२) कंपनीचे सर्व सदस्य, त्यांची वयात आलेली मुले, त्यांचे नोकर [illegible] पूर्वेकडील देशांशी व्यापार करण्याची परवानगी देण्यात येत आहे.

(३) मॅगलेनची सामुद्रधुनी व केप-ऑफ-गुडहोप यांच्या दरम्यान आशिया, आफ्रिका व अमेरिका या ठिकाणी पाहिजे त्या देशात [illegible] करण्यासाठी कंपनीच्या नावाने व्यापार चालावा.

(४) आशिया, आफ्रिका व अमेरिका या ठिकाणी [illegible] विकत घेण्याचा अधिकार देण्यात आला आणि [illegible] अधिकार दिला.

(५) इंग्रजी कायद्यानुसार गुन्हेगारांना दंड किंवा शिक्षा देण्याचा अधिकार दिला.

(६) सनदेत [illegible] कंपनीशिवाय दुसऱ्या कोणी [illegible] व्यापार केल्यास त्यास शिक्षा देण्यात येईल. याशिवाय राणीने कंपनीला काही सवलती दिल्या होत्या.

(१) पहिल्या ४ सफरीत कंपनीकडून जो माल बाहेर [illegible] आणण्यात येईल त्यावर निर्यात जकात माफ केली. आयात जकातीचा भरणा करण्यासाठी ६ ते १२ महिन्यांची मुदत देण्यात आली.

(२) पहिल्या सफरीत तीन लाखांपर्यंत चांदी किंवा [illegible] बाहेर देशात नेऊन आण्यास हरकत नाही. पुढील सफरीत बाहेर [illegible] ६ महिन्यांच्या आत देशात आणले पाहिजे. [illegible] परवानगी घेणे, सफरीत मुख्य [illegible] सरकारी शिक्क्याचे दफ्तर [illegible] मदतनीस पत्र घेणे, अशी प्रमुख चार कामे [illegible] एलिझाबेथ यांनी [illegible] पत्र पूर्वेकडील राजास देण्यात आले होते.

Scanned with OKEN Scanner

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या माध्यमातून पूर्वेकडील देशांशी व्यापार करण्याची परवानगी मिळविली आणि व्यापारास सुरुवात झाली. व्यापार करण्यासाठी या कंपनीने आपल्या वखारी भारतात निर्माण केल्या. तक्त, तराजू व तलवार या तीन तत्त्वांचा अवलंब करून भारतातील डच, पोर्तुगीज, फ्रेंच व्यापाऱ्यांशी स्पर्धा करीत ईस्ट इंडिया कंपनीने आपले वर्चस्व निर्माण केले. या कंपनीने व्यापाराबरोबरच राजकीय वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. १७५७ ते १८५७ या शंभर वर्षांच्या काळात संपूर्ण भारतावर कंपनीने आपले वर्चस्व निर्माण केले आणि या कंपनीने दूरगामी परिणाम आजही भारतात पाहावयास मिळातात. याचे मूळ या कंपनीच्या स्थापनेत पाहावयास मिळतात.

संदर्भ :

(१) मार्डीकर म. म. (मराठी अनु.), आधुनिक भारताचा इतिहास (१७०७ ते १८१३), के. सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०११, पृ. ३४४.

(२) गर्गे स. मा. (संपा.), ब्रिटिश रियासत, खंड-१, ईस्ट इंडिया कंपनी (पूर्वार्ध इ. स. १७५७ पर्यंत), पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २०१२, पृ. २०५.

(३) उपरोक्त, पृ. २०६.

(४) सरदेसाई गो. स., हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास, मुसलमानी रियासत, भाग-२, महादेव आणि कंपनी, पुणे, सप्टेंबर १९२८, पृ. ३६२.

(५) गर्गे स. मा. (संपा.), पूर्वोक्त, पृ. २११.

(६) मार्डीकर म. म. (मराठी अनु.), पूर्वोक्त, पृ. ३४५.

(७) गर्गे स. मा. (संपा.), पूर्वोक्त, पृ. २१८.

(८) जोशी अरुण, दीक्षित राजा, ठाकूर देसाई, नीलिमा, ब्रिटिश साम्राज्यवाद आणि भारत, प्रभारी कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, प्रथमावृत्ती ऑगस्ट २००१, पृ. ३.

(९) गर्गे स. मा. (संपा.), पूर्वोक्त, पृ. २१६.

Lecturer
Smt.S.D.Senior College
LATUR

०००

Scanned with OKEN Scanner